

ABDURAHMON JOMIYNING “FAVOIDU’Z-ZIYOYA” ASARIDA “ISM” SO‘Z
TURKUMI VA UNING IFODALASH PRINSIPI

Naymanov Raximjon Hakimovich

Oriental universiteti magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14766945>

Annotatsiya. Abdurahmon Jomiy (1414–1492) — o‘zining ilmiy, adabiy va falsafiy asarlari bilan tanilgan, o‘rta asrlar Sharq falsafasida katta iz qoldirgan mutafakkir va allomadir.

Uning “Favoidu’z-Ziyoya” asarida tilshunoslik masalalari, jumladan, so‘z turkumlarining roli, ularning semantik va sintaktik vazifalari alohida tahlil etilgan. Ayniqsa, “Ism” so‘z turkumi, uning tarkibi, vazifalari va ifodalash prinsiplarini o‘rganish, Jomiyning tilshunoslikka qo‘shgan hissasini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bu maqolada Abdurahmon Jomiy asaridagi “Ism” so‘z turkumi va uning ifodalash prinsipining ilmiy tahlili keltiriladi.

Kalit so‘zlar: Muayyan (an‘anaviy) Ism, Noaniq (umumiy) Ism, ontologik, referensiya, semantik tahlil, pragmatik yondashuv, nomlash vazifasi, tavsiflash vazifasi, an‘anaviy (klassik) ma‘no, metaforik ma‘no, semantik jihatlar.

Аннотация. Абдурахман Джами (1414–1492) был мыслителем и ученым, известным своими научными, литературными и философскими трудами, оставившим значительный след в средневековой восточной философии. В своей работе «Фавоиду'з-Зиёйя» он уделяет особое внимание анализу лингвистических вопросов, в том числе роли словосочетаний, их семантических и синтаксических функций. В частности, изучение группы слов «изм», ее состава, функций и принципов выражения помогает глубже понять вклад Джами в лингвистику. В статье представлен научный анализ словосочетания «изм» и принципа его выражения в творчестве Абдурахмана Джами.

Ключевые слова: Имя собственное (традиционное), Имя неопределенное (нарицательное), онтологический, референциальный, семантический анализ, прагматический подход, функция именованья, описательная функция, традиционное (классическое) значение, метафорическое значение, семантические аспекты.

Abstract. Abdurahman Jami (1414–1492) is a thinker and scholar known for his scientific, literary and philosophical works, who left a great mark on medieval Eastern philosophy. His work “Favoidu’z-Ziyoya” specifically analyzes linguistic issues, including the role of word groups, their semantic and syntactic functions. In particular, the study of the word group “Ism”, its composition, functions and principles of expression helps to understand Jami’s contribution to linguistics in a

deeper way. This article presents a scientific analysis of the word group “Ism” and its principle of expression in the work of Abdurahman Jami.

Keywords: Proper (traditional) Noun, Indefinite (common) Noun, ontological, reference, semantic analysis, pragmatic approach, naming function, descriptive function, traditional (classical) meaning, metaphorical meaning, semantic aspects.

Ishning dolzarbligi.

Abdurahmon Jomiyning asarida “Ism” atamasi nafaqat grammatik birlik sifatida, balki ma'naviy, tasavvufiy va falsafiy jihatdan ham o'z ifodasini topadi.

Ismlar, inson ruhining va dunyoning ma'naviy holatini aks ettirishda, ular o'rtasidagi aloqalarni anglashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun, “Ism”ning ifodalash prinsipi nafaqat tilshunoslik, balki tasavvufiy falsafa nuqtai nazaridan ham ahamiyatlidir.

“Ism” so'zining tasavvufiy kontekstdagi ma'nosi bilan ham aloqasi mavjud.

Jomiy, bu asarda “Ism”ning so'z sifatidagi tahlilini hamda uning inson ruhiyatiga ta'sirini o'rgangan. Masalan, “Ism” va “sifat” o'rtasidagi farq, uning o'zgaruvchanligi yoki ma'naviy o'zgarishlarga mosligi tasavvufiy ilm va amallarni izohlashda alohida o'rin tutadi.

Bugungi kunda lingvistik va filologik tadqiqotlar “Ism” so'z turkumi, uning ifodalash prinsipi va uning tildagi roli bo'yicha yanada kengroq yondashuvlarni talab qiladi. Bu masala so'nggi yillarda tilshunoslikda keng o'rganilayotgan mavzulardan biriga aylangan. Ismlar, semantik va pragmatik nuqtai nazardan tahlil qilinib, ularning inson xulqiga, muloqot va jamiyatdagi o'zaro munosabatlarga qanday ta'sir qilishini o'rganish dolzarb.

Shu jihatlarni inobatga olib, maqola mavzusining dolzarbligi, nafaqat o'rta asrning tasavvufiy va lingvistik qarashlarini o'rganish, balki zamonaviy tilshunoslik va falsafaga qanday ta'sir ko'rsatganini ham tahlil qilish imkonini beradi. Jomiy asaridagi “Ism” so'zining ifodalash prinsipi, zamonaviy tafakkur va tilshunoslikning o'sib borayotgan ehtiyojlariga javob berishi mumkin.

Ishning maqsad va vazifalari: Abdurahmon Jomiyning “Favoidu'z-Ziyoya” asarida “Ism” so'z turkumining tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganilishi va uning ma'naviy va axloqiy ta'limotlar bilan bog'lanishini aniqlash o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Jomiyning “Ism” so'z turkumi va uning ifodalash prinsipini insoniy fazilatlarini va axloqiy idealni shakllantirishdagi o'rnini tushuntirishdan iborat.

Vazifalar: “Ism” so'z turkumining lingvistik jihatlari: uning turlari, grammatik xususiyatlari va sintaktik vazifalari.

Jomiy asaridagi “Ism” soʻz turkumi va uning ifodalash prinsipi: soʻzning maʼnaviy, diniy va axloqiy mazmuni yoritib berishda hizmat qiladi. “Ism” soʻzining Jomiyning falsafiy qarashlari va insoniyatni tarbiyalashdagi roli juda ham muhim kasb etadi. “Favoiduʼz-Ziyoya” asarida “Ism” soʻz turkumining oʻrni va uning adabiy-tarbiyaviy ahamiyati katta vazifadir. Jomiyning “Ism” soʻz turkumi orqali insonning yaxshilik va yomonlik, haqiqiy bilim va jaholat kabi tushunchalarini qanday ifodalashini tahlil qilishda asosiy vosita sifatida hizmat qiladi.

“Ism” — tilning eng muhim soʻz turkumi boʻlib, odamlar va obʼektlar, hodisalar va ularning xususiyatlari haqida fikr yuritishda ishlatiladi. Jomiy asarida Ismning taʼrifi, uning grammatik tizimidagi roli va ifodalash funktsiyalari koʻplab jihatlaridan tahlil qilingan.

Ism, asosan, mavjudot yoki hodisalarni nomlash, shuningdek, ularning xususiyatlarini ifodalash uchun ishlatiladi. Jomiy Ismni ikki asosiy turga ajratadi: **Muayyan (anʼanaviy) Ism** — biror narsa yoki hodisaning aniq nomini ifodalaydi.

Masalan, “uy”, “kitob”, “Shahar” kabi Ismlar. **Noaniq (umumiy) Ism** — koʻproq tasavvur yoki holatni ifodalovchi Ismlar. Masalan, “yaxshi”, “goʻzal”, “boshqa” kabi sifatli ifodalashlar.

Muayyan Ism — bu aniq, xususiy, maxsus obʼektlar yoki hodisalarni ifodalovchi Ismlardir. Ushbu Ismning xususiyati shundaki, u oʻziga xos, har bir obʼekt yoki hodisani aniq belgilaydi va ularning tashqi koʻrinishi yoki oʻziga xos xususiyatlarini tushuntiradi. **Muayyan Ismlar** inson tafakkurida maʼlum bir tasavvur yaratadi, chunki ular biror narsa yoki hodisaga alohida, oʻziga xos maʼno berishi kerak. Masalan: “**Uy**” — bu Ism aniq bir joyni, yashash joyini ifodalaydi. “**Kitob**” — muayyan bir obʼektni, maʼlumot yoki oʻqish uchun materialni ifodalaydi. “**Shahar**” — aniq bir hudud yoki yirik aholi punktini bildiradi.

Muayyan Ismlar **ontologik** (mavjudlikka doir) ahamiyatga ega, chunki ular dunyoda aniq mavjud boʻlgan narsalarni tasvirlashadi. Filologik nuqtai nazardan, bunday Ismlar, *referent* (haqiqiy dunyoda mavjud boʻlgan obyekt yoki hodisa) bilan toʻgʻridan-toʻgʻri bogʻlanadi. Bu Ismlar, odatda, *nominal* maʼno (yaʼni, obʼektni nomlash) beradi va muloqotda aniqlik va ishonchlilikni taʼminlaydi. Muayyan Ismning bunday funksiyasi, lingvistikadagi **referensiya** nazariyasiga asoslanadi, bu esa tilni aniq shaklda obʼektlar va hodisalar bilan bogʻlashga yordam beradi.

Noaniq Ism yoki **umumiy Ism** kengroq, koʻproq tasavvur va holatlarni ifodalovchi Ismlardir. Bunday Ismlar konkret obʼekt yoki hodisani emas, balki biror narsaning sifatini, holatini yoki nisbiy xususiyatini tasvirlaydi. Noaniq Ismlar koʻpincha sifat yoki holatlarni ifodalovchi soʻzlar sifatida qoʻllaniladi va ular bir nechta obʼektlarga nisbatan qoʻllanishi mumkin.

Masalan: **“Yaxshi”** — bu sifatli Ism bo‘lib, har qanday ob’ekt yoki hodisaning ijobiy xususiyatlarini bildiradi.

“Go‘zal” — estetik holat yoki xususiyatni ifodalovchi umumiy Ism.

“Boshqa” — boshqa narsaga nisbatan taqqoslashni ifodalovchi noaniq Ism.

Noaniq Ismlar **predikativ** xususiyatga ega bo‘lib, ular hodisalar yoki ob’ektlar haqida umumiy tasavvur beradi. Bunday Ismlar ko‘pincha **abstrakt** va **noaniq** ma'nolarni tasvirlaydi, chunki ular aniq bir narsaga emas, balki o‘zgaruvchan, vaqtincha yoki umumiy xususiyatlarga qaratilgan. **Kategorik** ma'no, ya'ni turli xil holatlar yoki narsalarni bir-biriga o‘xshash tarzda umumlashtirish funksiyasini bajaradi. Masalan, “go‘zal” so‘zi, biror ob’ektni tasavvur qilishda turli xil tashqi ko‘rinishlarni va estetik xususiyatlarni umumlashtiradi.

Lingvistik nuqtai nazardan, noaniq Ismlar **abstraksiya** va **klassifikatsiya** tizimlariga mos keladi, chunki ular mavjudotlarni yoki hodisalarni aniqlikdan ko‘ra, ko‘proq ularning xususiyatlari orqali umumlashtirishga imkon beradi.

Bunday Ismlar lingvistik kontekstda, ayniqsa, tasviriy va figurativ tilda, **metafora** va **simvolizm** kabi usullar orqali ma'nolarni kengaytirishda foydalaniladi.

Muayyan va noaniq Ismlarning muloqotdagi ahamiyati. Jomiy Ismni ikki turga ajratish bilan, tilshunoslikdagi aniq va noaniq elementlarning qanday ishlashini va qanday muloqotda ma'no yaratishni tushunishga yordam beradi.

Muayyan Ism ko‘proq **referensial** ma'no beradi, ya'ni u ob’ekt yoki hodisaning haqiqiy mavjudligini ko‘rsatadi. **Noaniq Ism** esa **predikativ** ma'no orqali hodisalar yoki xususiyatlar haqida umumlashtirilgan tasavvurlarni yaratadi.

Jomiy Ismlar orqali, tilning ikki asosiy ma'no yaratish usulini ajratadi: **konkretlash** va **abstraktsiyalash**. Muayyan Ismlar real obyektlar yoki hodisalar bilan bog‘liq bo‘lsa, noaniq Ismlar ko‘proq umumiy va keng ma'nolarni ifodalash uchun ishlatiladi. Ushbu yondashuv, o‘z navbatida, lingvistik tahlil uchun **ontologik** (mavjudlik), **epistemologik** (bilish) va **pragmatik** (muloqot) ma'nolarning o‘zaro aloqalarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Jomiy va zamonaviy lingvistik tushunchalar bilan quyida sizlarni tanishtirib o‘tsak. Jomiy Ismning turli turlarini ajratganida, u nafaqat tilshunoslikka ilmiy yondashuvni ko‘rsatgan, balki ma'no va tafakkur jarayonlaridagi chuqur o‘zgarishlarni tasvirlagan. Bugungi kunda esa, orqali bunday Ismlar tilshunoslikda va muloqotda qanday ishlashini yaxshiroq tushunish mumkin. Jomiy taqdim etgan tahlillar, nafaqat eski grammatik tizimlarni, balki zamonaviy semantik yondashuvlarni ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ismning sintaktik va semantik vazifalari quyidagilardan iborat. Jomiy Ismning ikki asosiy vazifasini ta'kidlaydi:

Nomlash vazifasi — Ism obekt yoki hodisani nomlash va tanishtirish funksiyasini bajaradi. Bu Ismning eng aniq va ko'zga tashlanadigan vazifasi bo'lib, ob'ektni identifikatsiya qilishda ishlatiladi.

Tavsiflash vazifasi — Ism, shuningdek, ob'ektlarning xususiyatlarini tasvirlashda ham ishlatiladi. Jomiy Ism va sifatlar o'rtasidagi o'zaro aloqani chuqurroq tahlil qiladi, bu esa lingvistik tafakkur va tilshunoslikni murakkablashtiradi.

Ism va uning ifodalash prinsipi. Jomiy asarida Ism nafaqat til tizimida grammatik birlik sifatida, balki inson tafakkurining shakllanishida, ma'lumot olish va bilish jarayonida ham o'zgacha o'rin tutadi. Shuning uchun Jomiy Ismning ifodalash prinsipini ko'proq kognitiv va semantik jihatlardan yoritgan.

Ismning kognitiv funksiyasi. Jomiy Ismni kognitiv jihatdan ham tahlil qiladi. Ismlar, inson tafakkurida mavjudotlar va hodisalarga oid tasavvurlarni yaratishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Ism orqali biz biror narsa yoki hodisani anglash, ularni tasavvur qilish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Shuning uchun, Ism nafaqat mavjudlikni, balki mavjudotning xususiyatlarini tasavvur qilish imkoniyatini ham taqdim etadi. Ismlar tafakkurdagi tasavvurlarni tashkil etadi, bu esa bilish jarayonining boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi.

Semantik jihatlar: Ismning semantikasi — bu Ismning til tizimida va muloqotda qanday ma'no ifodalashiga bog'liq. Jomiy Ismni turli semantik qatlamlarga ajratadi: **An'anaviy (klassik) ma'no** — Ismni biror narsa yoki hodisaning aniq va tushunarli nomi sifatida ishlatish. Masalan, "boshqa", "qarash" kabi Ismlar. **Metaforik va noaniq ma'no** — ba'zan Ism ma'nosi kengayadi yoki ko'proq noaniq, nisbiy va tasavvurlarni o'z ichiga oladi. Misol uchun, "ko'k", "yashil" kabi so'zlar keng ma'nolarni ifodalaydi.

Ismning semantik rivojlanishi: Jomiy Ismning semantik rivojlanishiga ham alohida e'tibor beradi. Ismlar va ularning ma'nosi o'zgarib boradi, ba'zida bir Ism turli kontekstlarda yangi ma'no kasb etadi. Bu tilning dinamikasi va uning o'zgaruvchanligini anglatadi. Ismlar nafaqat aniq ma'no beruvchi elementlar, balki tilshunoslikda mantiqiy rivojlanish va semantik o'zgarishlarni ham ifodalaydi.

Ism va uning til tizimidagi o'rni: Jomiy Ismni nafaqat tilshunoslik, balki mantiq va falsafaning asosiy elementlaridan biri sifatida ko'radigan mutafakkirdir. Ismlar, tilning sintaktik tizimida o'z o'rnini topishi bilan birga, uning semantik va pragmatik jihatlari ham tilshunoslar tomonidan tahlil qilinadi.

Ismning pragmatik roli: Ismning pragmatik roli, ya'ni muloqotdagi interaktiv funksiyasi ham muhim. Ismlar, insonlar o'rtasidagi muloqotda ma'lumot almashish, anglash va tasavvur yaratishda asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Bu esa Ismni nafaqat grammatik, balki muloqotdagi o'zgarmas va dinamik element sifatida ko'rsatadi.

Ismning til tizimidagi sintaktik aloqalari: Ism tilning boshqa so'z turkumlari bilan sintaktik aloqada bo'ladi. Jomiy Ismning sintaktik aloqalarini ham yoritgan, u Ismni gap tuzishdagi muhim bo'g'in sifatida ko'rsatadi. Ism, jumla tarkibida fe'l, predikatlar va boshqa so'zlar bilan o'zaro bog'lanib, tildagi aniq va noaniq ma'nolarni ifodalashga yordam beradi.

Xulosa

Abdurahmon Jomiy asarida "Ism" so'z turkumi va uning ifodalash prinsipi tilshunoslikda juda muhim mavzudir. Jomiy Ismning nafaqat grammatik va sintaktik, balki kognitiv, semantik va pragmatik jihatlarini ham chuqur tahlil qilgan. Ism, til tizimining asosiy tarkibiy birligi sifatida, mavjudotlarni va hodisalarni nomlash, tasvirlash va tushunishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, Ismning ifodalash prinsipi tilning dinamik va rivojlanayotgan xususiyatlarini ochib beradi. Jomiy asaridagi bu yondashuvlar nafaqat eski o'zbek tilshunosligi, balki zamonaviy lingvistik tahlil uchun ham qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.